

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У США

**Юрій
Шевельов**

Новітня
літературна мова

Харків
«ФОЛІО»
2026

НОРМИ, ЯКІ ЛИЧАТЬ МОВИ (Новітня українська мова у візії Юрія Шевельова)

Свою славу в сьогоднішній Україні Юрій Шевельов завдячує передусім власному доробкові в ділянці літературної критики та публіцистики, а також історії української й інших слов'янських мов, хоча впродовж усього життя, починаючи від найраніших публікацій¹, він тримав у фокусі уваги живу українську мову, прагнув досягнути якнайширше її багатства, змалювати в найтонших деталях її характер і поведінку. Його цікавість до сучасної літератури, насамперед до поезії, щоразу поєднувалася з пильним вглядом в авторський стиль, з глибокою аналізою художніх прийомів і мовних засобів, їхньої стилістичної гнучкості та меж застосування. Завдяки вродженому прочуттю мови й дослідницькому хистові, Шевельов іще змолоду вирізняв у справі мовного внормування два підходи: пуристичний (що його представників назве етнографічною школою²) та, умовно беручи, дескриптивно-розвитковий (зосереджений на виявленні еволюційних тенденцій, притаманних мовній системі³). Науково він спирався на основу, закладену працями чільних мовознавців доби українізації: Леоніда Булаховського (який був його викладачем у студентські та науковим керівником в аспірантські роки), Олени Курило, Олекси Синявського, Миколи

¹ Див., наприклад: *Г. Мовошкідництво* // Іновець. — 1929. — № 3 (26 листопада). — С. 3. Передрук у вид.: *Шевельов Ю. Доеміграційне* (Публікації 1929—1944 рр.). — Харків, 2020. — С. 55–56.

² *Шевельов Ю. Покоління двадцятих років в українському мовознавстві* // Наукові Записки НТШ. — 1962. — Т. CLXXIII: Збірник на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою. — С. 314–316.

³ Там таки. — С. 314, 316–317, 327.

Сулими, Миколи Наконечного. Не забариться він і сам із виданням (у співавторстві) подібного гатунку публікацій: то лекцій для студентів-заочників, а то й шкільних граматик. По обороні кандидатської дисертації його, вже на посаді доцента Харківського університету, залучено до грона авторів фундаментального курсу сучасної української літературної мови, для якого він писатиме розділ про просте речення¹, — а дальшим кроком у його синтаксичних студіях стане спеціальна розвідка, присвячена природі й генезі називних речень².

В опрацюванні цих тем дослідник намагає прийнятні для себе стиль і методу, полонений, з одного боку, чаром Потебневих писань (зокрема в ділянці граматики), а з другого, нав'язуючи до нормативних засад Синявського й почасти Булаховського. Крім програмово мисленого продовження традицій харківської філологічної школи, Шевельов черпає повними пригоршнями зі здобутків європейської славістики та мовної теорії (хоча майже їх не згадує у власних підсоветських публікаціях, — адже в 1930-х рр. цитування закордонних авторів наражало на небезпеку закидів у “низькопоклонстві перед Заходом”). По II світовій війні, коли сам автор буде вже далеко поза межами “країни рад”, його розділ про просте речення вийде в зредагованому Булаховським «Курсі сучасної української літературної мови» й стане окрасою цього двотомовика, з якого українські філологи — покоління за поколінням — опановуватимуть будову словосполучення та речення за Шевельовим, дарма що авторове ім'я довгі роки лишатиметься їм не відомим³.

¹ Просте речення // Курс сучасної української літературної мови. — Київ, 1951. — Т. II: Синтаксис. — С. 5–141.

² *Шерех Ю.* До генези називного речення. — Мюнхен, 1947. Передрук: *Шевельов Ю.* До питання про генезу й природу називних речень. — Харків, 2012.

³ Це був єдиний розділ у двотомовику, оприлюднений без зазначення автора, натомість подано нотатку такого змісту: “Опрацював за матеріалами Інституту мовознавства Академії наук УРСР Л. А. Булаховський” [Просте речення // Курс сучасної української літературної мови. — Київ, 1951. — Т. II: Синтаксис. — С. 5].

В ідеологічних координатах советської держави визначальну роль відігравав той керунок, що його обирали й переводили в життя керівні органи большевицької партії. У 1920х рр. кинути ними гасло т. зв. “коренізації” до певної міри вможливило, здавалося б, пошук справжніх національних змістів, нехай в одязі комуністичного фасону. Українська культура й наука тоді стрімко пішли вгору, розкриваючи частину своїх потенцій. У рамцях цього національного піднесення вироблювано й новий правопис, що робота над ним тривала з 1925 до середини 1928 рр. Концептуально покликаний охопити своїм засягом усю українську людність, включно з тією, що перебувала поза межами тогочасної советської України, він дістав через це назву соборницького. А втім, зворотним боком такої настанови стала закладена в ньому компромісовість, подекуди механічне схрещення відбіжних одна від одної писемних традицій, поширених за попереднього періоду на східних і західних землях України. Ще юнаком Шевельов сприйняв це намагання помирити Схід і Захід як штучне: надто вже по-різному там і там було заведено оформляти, зокрема, запозичення з інших мов. На старі літа він переповідатиме це своє враження так:

[...] коли новий правопис був затверджений і вийшов друком, я був не дуже щасливий. Його “лякання” й “текання” в чужих словах здавалися мені неприродними. Але це були тільки почування й думки¹.

Із плином часу він, одначе, з цими правилами зжився й до кінця життя волів триматися саме їх, зацінивши міцне наукове підґрунтя, покладене в його основу: творці кодексу 1928 р., мавши до діла з непростими викликами, спромоглися досягти в ньому такої внутрішньої гармонії, якої бракуватиме всім наступним версіям.

А найгірша з них з’явиться по спливі заледве п’яти років. Зрештою, ще до її офіційного ухвалення центральні київські

¹ Шевельов Ю. Я — мене — мені... (і довкруги): Спогади. — Харків, 2017. — [Т.] 1: В Україні. — С. 214–215.

газети на початку червня 1933 р.¹ заходилися — на позір ні сіло, ні впало — ламати дотогочасні правила, і діялося це без жаднісінських заповіджень чи пояснень. У пам'яті Шевельова цей епізод із гвалтовною зміною правопису закарбувався так:

[...] не піддаючи його «правопис» публічному обговоренню, не чекаючи навіть на його опублікування, газети перейшли без жадного попередження на новий, нікому, крім редакціям газет, ще неприступний. Пригадую, одного ранку я прийшов до УКІЖу² і сидів в учительській, і туди вбігли стривожені дві мої студентки з першої групи з газетою «Комуніст» у руках. [...]

— Що сталося? — питали вони в мене. — Тут зовсім не так надруковано, як ще вчора: не *кляса*, а *клас*, не *авіація*, а *авіація*.

Я, викладач, знав про це так само мало або нічого, як і вони. Я пробував припустити, що це був недогляд, помилка. Ні, казали вони, це не може бути помилка, це так від початку до кінця. І я, як викладач, і вони, як студенти, мусіли висновувати нові правила з практики газет і застосувати їх самі — негайно, невідкладно, всяка інша поведінка була б загрозливою і навіть згубною. Але цей епізод був тільки одним з виявів загального стану мови і офіційного наставлення до мови. Хтось невидимий ліпив її, як хотів. (В дійсності це найчастіше був Наум Каганович)³.

До цього «ліплення» залучено небавом і самого Шевельова, хоч як він пручався й відмагався. До спілки з Н. Кагановичем⁴ (чи під його орудою?) в 1934 р. йому випало укласти шкільну

¹ Див.: Вакуленко С. 1933-й рік в історії української мови: чинна норма та правописна практика (на прикладі редакційної політики газети «Комуніст») // Філологічні студії. — Харків, 2009. — С. 32; Ораці Л. Український правопис і поворот у мовній політиці 1933 р. (за матеріалами газети «Вісті ВУЦВК») // Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920—2015). — Харків, 2018. — С. 332.

² УКІЖ — скорочення від *Український Комуністичний Інститут Журналістики*.

³ Шевельов Ю. Я — мене — мені... — [Т.] 1: В Україні. — С. 295–296.

⁴ Тодішній завідувач катедри газетознавства в Українському Комуністичному Інституті Журналістики (із 1931 р.) Наум Каганович швидко розширив свої впливи, обійнявши ще й посаду директора Інституту Мовознавства Всеукраїнської Академії Наук (1934—37 рр.).

граматику, яка навіть витримала три видання¹. Рівночасно тонкими зшитками виходили лекції та тренувальні вправи з української граматики для студентів-заочників, що їх співавторами були Шевельов і його укіжівський колега Лев Догадько². Під ту пору безнастанних коливань і дрібних переінакшень у мові, як правописних³, так і граматичних, упорядники підручників мусіли бути дуже пильними у відтворенні найактуальніших “заведенцій” у напрямку цілеспрямованого поросійщення української мови. Шевельов, зрештою, пробував дещо “замортизувати” очевидне наближення до російської покликанням на живий мововжиток, де спостерігаються відповідні явища. Причому, для третього (найвищого) ступеня порівняння прикметників належало взаконити форму зі словом *самий* як рівнозначника до *найбільш* — і в відповідному розділі заочних лекцій, скомпонованому Шевельовим, таке правило міститься⁴.

¹ Каганович Н., Шевельов Г. Граматика української мови. Підручник для V—VII класів середньої школи. — Харків, 1935. — Ч. I: Морфологія. — 115 с.; Ч. II: Синтаксис. — 160 с. (1936 — вид. 2-ге; 1937 — вид. 3-тє).

² Див., наприклад: Догадько Л. Ю., Шевельов Ю. В. Заочні курси редакторів колгоспних і бригадних стінгазет. Українська мова. Завдання 3-є. — Київ; Харків, 1935. — 42 с.

³ У вересні 1933 р. перероблений правопис дістав офіційне схвалення від Народного Комісаріату Освіти. Відповідно, до нього пристала назва “наркомівка” або ж іще “правопис Хвилі” — за компартійним псевдонімом його редактора Андрія Олінтера (пор.: с. 651 у цьому виданні та примітку до неї). У наступні роки його далі “вдосконалювано”, й він мав перевидання 1934 і 1936 рр., ще дужче зрусифіковані.

⁴ Пор.: “Третій ступінь утворюють тим, що до другого ступеня додають префікс *най-*: напр.: *найвищий*, *найнижчий*, *найвужчий*, *наймолодший*, *найсиніший*, *найвеселіший*. Крім того, можна утворити третій ступінь тим, що до першого додати слова *найбільш* або *самий*, напр.: *найбільш механізований*, *самий досконалий*.” (Українська мова для заочного навчання редакторів стінних газет. Завдання друге / Склали Л. Догадько і Ю. Шевельов. — Київ, 1940. — С. 38). Про ступенювання прикметників Шевельов уже в «Нарисі» напише: “Третій ступінь нормально твориться від другого ступеня, так, що до наросткових форм додається приросток *най-* [...]”; а в аналітичних формах показник *більш(е)* заступається на показник *найбільш(е)* або (рідше) *самий* [...]” (с. 381 у цьому виданні). Прояви такої тенденції в красному письменстві мовознавець відстежив від творів Івана Франка.

Нехай йому й належало лише співавторство, зазначене в кожному разі на другому місці, досвід роботи бік-о-бік з обома старшими колегами не був зайвим. Від Догадька він перейняв зокрема метод опрацювання лексики:

Догадько не тільки викладав граматику й правопис, він учив студентів любови до слова, і він заражав їх цією любов'ю. Це він навчив їх, читавши кожний твір літератури, виписувати з нього на картки всі цікаві й кольоритні синоніми, а потім, самому пишучи, користатися з такої картотеки. Я перейняв від нього цю методу. Було це особливо важливо в роки, коли старі словники були вилучені з ужитку, а нових не було жадних, не кажучи вже про синонімічні або фразеологічні. [...] я від нього навчився потреби точности формулювань і відповідальности за кожне слово¹.

Саме такий спосіб Шевельов докладно пояснює й рекомендує до використання читачам свого «Нарису сучасної української літературної мови» задля збагачення лексичного запасу (див. с. 66, 120 у цьому виданні).

Коли советська влада рушила в черговий наступ на українську мову 1937 р., поновної корекції мав зазнати й її правопис. 8 травня 1938 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про складання нового українського правопису». Причин для перегляду попередніх правил (начебто ще зовсім «свіжих», востаннє перед тим виданих 1936 р.), назбиралося декілька — і їх уже занадто очевидна недосконалість була серед них не головною: більше заважив закон про обов'язкове вивчення російської мови в усіх неросійських школах, ухвалений у квітні 1938 р.² Це тягло за собою потребу зміни українського правопису в бік «спрощення», тобто — в істоті речі — наближення до російського (вкупі з граматиною). Перші напрацювання правописної комісії приємом оприлюднено в періодиці³.

¹ Шевельов Ю. Я — мене — мені... — [Т.] 1. В Україні. — С. 276.

² У Раднаркомі УРСР і ЦК КП(б)У // Комуністична освіта. — 1938. — № 5. — С. 12—13; Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1940): Стан і статус. — Б. м., 1987. — С. 181.

³ Безкровний О., Губаржевський І., Лисенко П. До проекту змін в українському правопису (В порядку обговорення) // Комуністична освіта. — 1938. — №5. — С. 46–63.

Нічим не скомпромітований, уже овіяний певним авторитетом — і як співавтор шкільних підручників, і як перспективний науковець, — Шевельов ладен був долучитися до тогочасних процесів мовного врегулювання. Восени 1938 р. він у статусі старшого викладача Харківського Державного Університету жваво виступив із заввагами щодо проекту українського правопису. Редакцій цей проект мав щонайменше п'ять, і дискусії навколо них тривали до 1941 р. Фахове обговорення на цей раз становило, як не дивно, офіційну вимогу, тож проект, видрукуваний накладом 350 примірників, розсилено для ознайомлення знавцям. На доручення голови Державної Правописної Комісії університетські мовознавці під орудою Леоніда Булаховського проводять 4 листопада 1938 р. спільно з викладачами української мови Харківського Державного Педагогічного Інституту та вчителями шкіл відкрите засідання, щоб обговорити цей проект. Огляд його, супроводжений фаховими зауваженнями, робить не хто інший, як Шевельов; він “докладно зупиняється на настановах, побудові і на окремих формулюваннях Проекту. Після виступу т. Ю. В. Шевельова об'єднане засідання кафедр одноголосно ухвалює: пропозиції Л. Арс. Булаховського та викл. укр. мови ХДУ т. Шевельова прийняти”¹.

За наслідками харківського обговорення проекту Шевельов наступного ж дня формулює перелік зауваг і надсилає їх до правописної комісії від свого імені. На перший погляд його коментарі й пропозиції лежать у річищі офіційної концепції змін до правопису: взорувати його на російському та по змозі запровадити якнайбільше спільних із російською граматичних термінів. Та відзначені ним на початку позитивні моменти такого пляну в ґрунті речі сходили на дрібні поступки, як от “встановлення відмінювання числівників за типом *п'ять* — *п'яти* — *п'яти* і т. д. основним варіантом, а за типом *п'ять* — *п'ятьох* і т. д. другорядним”

¹ Центральний Державний Архів-Музей Літератури і Мистецтва (далі ЦДАМЛМ), фонд 154, оп. 1, спр. 323, арк. 69—69 зв. Повний текст цього документу оприлюднив 2021 р. Орест Друль (<https://zbruc.eu/node/106285>; прим. 31).

Протокол

№ 14 68

Відкритого застатку кафедри
мовознавства ХДУ, і кафедри
укр. мови Харк. верт. без інституту
Присутні від кафедри мовознавства ХДУ:
проф. А. Про. Булатовський, доцент О. В.
Вернебичакий ст. викл. В. В. Шевельов;
від кафедри укр. мови ХДУ ст. викл.
викл.: В. І. Левченко, П. К. Зайцева, Т. М. Гелетя,
асистент: І. З. Севастьянов. *

Слово бере ^{співпрацю} викладач ХДУ М. В. Шевельов,
який докладно зупинився на настанові
побудови і окремих форм мовознавства
Після виступу т. М. В. Шевельова об'єднане
загальне засідання кафедр ухвалює відновити.

Фрагменти з Протоколу засідання кафедри
мовознавства ХДУ та кафедри української мови ХДПІ 04.11.1938 р.
(ЦДАМЛМ, фонд 154, оп. 1, спр. 323, арк. 68, 69)

чи “запровадження на початку слів іє”¹. А от його завваги, по-
дані під ширмою “усунення націоналістичного шкідництва
й деяких зайвих утруднень”, далеко істотніші, насправді мали
на меті зберегти присутні й питомі для української мови риси.

¹ ЦДАМЛМ. фонд 154, оп. 1, спр. 321, арк. 74.

Приміром, Шевельов доводив недоцільність написання в запозичених словах диграфа ⟨oi⟩ замість ⟨oi⟩ (наприклад, *героїня*), притомом ширеного тоді по газетних шпальтах, або ж іще виступав проти відмови від спрощення приголосних при додаванні наростка {-ськ-ий} (наприклад, *парижський, чеський, прибузький* замість узвичаєних *паризький, чеський, прибузький*), наполягав на зайвості фактичного подвоєння (й) в словах типу *конвейер*¹. Укупі його відгук містить понад 50 таких конкретних завваг. Критично поцінував Шевельов упроваджувану граматичну термінологію на кшталт *згодження, визначення, точка, однорідні* (члени речення), *кличний відмінок*. На його думку, слід було зберегти такі узвичаєні одиниці, як *узгодження, означення, крапка, однорядні*², *клична форма*³. Не зупинявся він і перед гострими присудами, вдаючися до таких висловів, як “дуже багато ляпсусів і невдалих формулювань”, “неприпустимо, наводячи винятки, подавати і ін.”, “неправильно твердити”, “неприпустиме формулювання”, “суперечить живій мові”, “недоцільне запровадження діалектних форм”, “цю графічну умовність давно пора ліквідувати”, “приречений на невживання” тощо⁴.

Хоч і ходив він тоді по краєчку леза й легко міг наразитися на неласку (як чимало інших тодішніх мовознавців), молодий викладач наважився відборонювати в системі української мови те, що можна було порятувати. Чому цей відгук мав писати Шевельов, а не Булаховський? Поперше, на Булаховського незадовго перед тим уже були нагінки. Подруге, завдяки своїй незлецькій вправності в стилітиці (недарма ж він багато років

¹ Там таки, арк. 74 зв.

² Пор.: “Однорядний кращий, ніж однорідний, бо в’яжеться з поняттям синтаксичного ряду, з термінами сурядний і підрядний. З погляду подібності до рос. — обидва терміни відрізняються одним звуком” [там таки, арк. 77].

³ Пор.: “Клична форма, бо відмінок має відповідати на певне запитання. Клична форма являється однією з форм називного відмінка, а не окремим відмінком. Називання її відмінком межує з націоналістичною «ідеалізацією» кличної форми” [там таки, арк. 77–77 зв.].

⁴ Там таки, арк. 74–77.

читав цю дисципліну майбутнім редакторам і газетяркам) Шевельов виклав свої пропозиції майстерно, випнувши назверх ідеологічно зважені моменти з використанням відповідної фразеології, зокрема й у тих випадках, коли відстоював питомі українські риси, хоча й прикривався — про недремне око — зовсім іншими мотивами.

Усупереч накиданій ззовні вимозі якнайдужче наблизити український правопис до російського, Шевельов — і це було його тверде переконання — просуває тезу, що всяке запровадження норм мусить спиратися на чітко визначені засади, корелювати з тим, що в мові є, і зважати на реальний мововжиток. Тож він уже в цьому відгуку привертає увагу до таких критеріїв, як жива вимова¹ та сталість традиції².

Іще ясніше шевельовське бачення мовної норми — вже в царині граматики — увиразнив розділ «Просте речення», писаний 1940 р. для університетського «Курсу сучасної української літературної мови». У ньому автор мусів, звісна річ, додержуватися накреслюваної тоді нормативної лінії, нехай іще не усталеної до кінця, що залишало певний простір для власного внеску. Намагаючись скоригувати й убрати в береги розхитані перед тим синтаксичні норми, Шевельов звернувся до критеріїв об'єктивнішого ґатунку, яких і опісля триматиметься неухильно. За такі критерії він обрав рух і розвиток самої мовної системи, як його оприявнюють тенденції, притаманні живому мововжиткові. Вони виходили наперед головно тоді, коли йшлося про конкуренцію форм, вагання, двозначності, дублети³, або живомовну стихію⁴, віддзеркалену в творах красного письменства.

¹ Пор.: «Правопис і замість ї після голосних в іншомовних словах нічим не вмотивований. У вимові завжди ї » або «Правопис *«Василевич»* не відповідає вимові» чи «Треба додати: за вимовою [...]» [там таки, арк. 74 зв. –75].

² Пор.: «Керівним принципом повинна бути давність уживання прикметника і ступінь його асиміляції»; «[...] не вмотивоване нічим, крім — несталої — традиції» [там таки, арк. 74 зв.].

³ Просте речення // Курс сучасної української літературної мови. — Київ, 1951. — С. 14–15, 30, 46, 48, 61, 83–84, 90, 94, 98, 102, 105, 112, 120.

⁴ Там таки. — С. 30, 40, 48, 50, 67, 105, 108–110, 123, 135, 140.

Заперечення викидають:

- а) $\vee$ Визначення замість означення. Між цими словами + дужки розрізняє: визначення - позитивне; означення - за встановленим означенням. (не згод)
- б) Значення нічим не краше від узгодження. Нема потреби би заводити новини заради новин. (не згод)
- в) Огноредний краше, ніж огнорідний, бо в'якшесть з поняттям етикетного ряду, з термінами середній і підсередній. З погляду подібності до рос. - обидва терміни відрізняються одним звуком.
- г) Точка - прийнятно, але точки краще неградно. З цього погляду краше лишити крапка. Зап'ята - термін недовільний, з антинатуральною внутрішньою формою; у Шевченка мався "кама". Краше залишити "кама". (не згод)
- д) Книжна форма, бо відмінок має відповідати на письмі зап'ятанню. Книжна форма з'являється однією з форм називного відмінка, а не окремим відмінком.

Фрагмент відгуку Ю. Шевельова на правописний проект 1938 р.

(ЦДАМЛМ. фонд 154, оп. 1, спр. 321, арк. 77;

позначки олівцем "не згод", імовірно, належать голові Правописної Комісії)

У роки німецької окупації українці, не змовляючись, вертаються до правопису 1928 р., що яскраво засвідчено на сторінках майже всіх тодішніх періодичних видань. Так само й Шевельов "дотримувався його вже під німецькою окупацією"¹. У 1942 р. точилася дискусія щодо можливих поправок і поліпшень "скрипниківки"². У цьому обговоренні активну участь брав

¹ Шевельов Ю. Відкритий лист у відповідь на закритий лист // Нові Дні. — 1983. — № 401–402. — С. 6.

² Така назва закріпилася за правописом 1928 р. після затвердження його тодішнім Народним Комісаром Освіти Миколою Скрипником, який головував на всіх засіданнях правописної конференції в травні-червні 1927 р. та долучався до публічних обговорень у цій справі.

• ————— •

харківський мовознавець (і один з учителів Шевельова) Микола Наконечний, виступаючи з доповідями то в Харкові, то в Луганському. Ймовірно, саме з ним сплутано Шевельова в двох однакових повідомленнях, оприлюднених на сторінках газет «Нове Життя» (Ворошиловград) і «Світанок» (Бердянськ). Автор, підписаний Г. Круча, повідомляв читачів луганського часопису про таке:

[...] з травня місяця ц. р. в Києві працює комісія над новим українським правописом. До складу цієї комісії увійшли кращі українські вчені-лінгвісти: п.п. професор Грунський, професор Маслов, професор Шевельов та інші видатні мовознавці¹.

Але Шевельов під ту пору ходив іще в доцентах, а до Києва за війни потрапив щойно в лютому 1943 р. Саме тоді, виїжджаючи з Харкова, крім мінімуму теплих речей, узяв з собою лише три книжки:

[...] німецький словник, правописний словник Голоскевича і етимологічний Преображенського. Один — для практичних потреб, другий — якщо доведеться десь бути редактором мови, третій — якщо десь потраплю на наукову працю².

І ці словники справді стануть йому в пригоді; на них він спиратиметься, зокрема, в своєму «Нарисі».

У другій половині 1940-х рр. українські мовознавці, що опинилися в Німеччині, заходжуються видавати шкільні граматики української мови (Пантелеймон Ковалів, Олександр Панейко)³. Шевельов тоді скористався знайомством із колегою з Донеччини Дмитром Кислицею, віддавши йому свої напрацювання для шкільних граматик, вивезені з Харкова. У липні 1947 р. у Мюнхені виходить друком їхній підручник із синтакси для середньої

¹ Круча Г. Новий український правопис // Нове Життя. — 1942. — № 44 (27 листопада). — С. 2.

² Шевельов Ю. Я — мене — мені... — [Т.] 1: В Україні. — С. 490.

³ Карунік К. Шкільні граматики Юрія Шевельова: з історії українських підручників мови // Вивчаймо українську мову та літературу. — 2011. — № 4. — С. 32–34.

школи¹. Тоді ж таки один за одним видає поради з культури мови Пантелеймон Ковалів².

Попит на ці видання зумовлювався тим, що в повоєнних таборах для переміщених осіб скупчилися втікачі з різних теренів України, носії неоднакових традицій письма й мововжитку. Представники попередньої еміграційної хвилі трималися звичаю, виробленого стихійно ще на початку ХХ ст. Колишні підсоветські українці, хоч і встигли запізнати русифікаційні порядки, та воліли додержуватися норм, чинних у ренесансні 1920-ті. Третю категорію становили галичани й буковинці, на чий мові, крім німецьких, позначилися — відповідно — ще й польські та румунські впливи. Видавані під ту пору граматики й ортографічні правила мали на меті погодити між собою все це розмаїття й зупинити мовну хаотизацію, що колола очі. Зокрема, власного роздратовання нею навіть не намагався приховати Василь Чапленко:

У наших еміграційних умовах [...] всякі аматори й дилетанти не тільки баламутять ширшу публіку своїми газетними вправами на мовні теми, а й тероризують наших мовознавців [...]³.

Не менш критичне наставлення до чутого навколо себе та читаного на папері висловлював Петро Одарченко:

Жахливе засмічення української мови на еміграції різними германізмами, полонізмами, русизмами, західноукраїнськими діалектизмами, а також іншими чужомовними впливами створює такий неможливий жаргон, що він нічого спільного не має не тільки з літературною, а часом взагалі з українською мовою⁴.

¹ Шерех Ю., Кислиця Д. Граматика української мови. Посібник для гімназії. — Мюнхен, 1947. — Частина II: Синтаксис. — 86 с.

² Див., наприклад: Ковалів П. Як правильно будувати фразу? (котрий, який, що). — Мюнхен, 1946; Ковалів П. Чистота і правильність української мови. — Мюнхен, 1947; Ковалів П., Ковалів Б. Мистецтво слова. — Мюнхен, 1948.

³ Чапленко В. Ще про Шерехів «Нарис» // Свобода. Недільне видання. — 1952. — Ч. 41 (7 грудня). — С. 4.

⁴ Одарченко П. Видатна праця з української мови // Одарченко П. Про культуру української мови. Збірник статей. — Київ, 1997. — С. 303.

ЗМІСТ

Катерина Каруник. Норми, які личать мові
(Новітня українська мова у візії Юрія Шевельова) 3

I. НАРИС СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Передмова	43
§ 1. Головні мовознавчі дисципліни	45
§ 2. Три підходи до явищ мови	48
§ 3. Основа української літературної мови.	50

Слово

(Основи лексики і семантики)

§ 4. Полісемія слова і гомоніми	52
§ 5. Ідіоми і фразеологічні звороти	61
§ 6. Алохронізми	67
А. Архаїзми	68
Б. Неологізми (новотвори).	74
§ 7. Етранжизми	80
§ 8. Територіяльні діалектизми. Місцевий і історичний кольорит.	93
§ 9. Соціальні діалектизми	98
§ 10. Класифікація словника за семантичними сферами	102
§ 11. Синоніми	113
§ 12. З української лексикографії (словництва).	122

Речення (Синтакс)

Просте речення

§ 13. Член речення	127
§ 14. Словосполучення. Речення	129

§ 15. Граматичний зв'язок слів у реченні	131
§ 16. Підмет і простий присудок. Їх зв'язок	139
§ 17. Складений присудок	146
§ 18. Безособові і відносно-безособові речення	153
§ 19. Називні речення	162
§ 20. Неповні речення. Еквіваленти речень	164
§ 21. Синтаксична синонімія	166

Складне речення

§ 22. Зв'язок речень у складному реченні	167
§ 23. Паратакса в складному реченні	170
А. Єднальний зв'язок	170
Б. Розділовий зв'язок	174
В. Протиставний зв'язок	176
§ 24. Гіпотакса в складному реченні	179
§ 25. Типи підрядних речень	182
§ 26. Асиндетон у складному реченні	195
§ 27. Розгорнене складне речення. Період	197
§ 28. Відокремлення слів і зворотів як вияв синтаксичної синонімії	201

Пряма і непряма мова

§ 29. Пряма і непряма мова	210
----------------------------------	-----

Елементи стилістичної синтакси

§ 30. Зауваження про порядок слів	223
§ 31. Синтаксичні фігури	236
§ 32. Синтакса і пунктуація. Принципи української пунктуації	248

Слово в реченні
(Частини мови)

Іменник

§ 33. Властивості іменника	258
§ 34. Іменник у реченні. Граматично незалежні і узгоджені іменники.....	259
§ 35. Керовані іменники	263
А. Придієслівне безпосереднє керування.....	263
Б. Приіменникове безпосереднє керування	273
В. Посереднє керування. Прийменник	277
§ 36. Відмінювання іменників. Загальна характеристика ...	288
§ 37. Відмінювання іменників. Дублетні закінчення	296
§ 38. Рух наголосу в відміні іменників	310
§ 39. Наростки і приростки іменників	320

Прикметник

§ 40. Властивості прикметника. Прикметник у реченні	342
§ 41. Відмінювання прикметників. Короткі й нестягнені прикметники. Присвійні прикметники	348
§ 42. Субстантивізація прикметників	357
§ 43. Наростки і приростки прикметників	360
§ 44. Ступенювання прикметників	372

Числівник

§ 45. Відміна і вживання числівників у реченні.....	385
§ 46. Наголос числівників	396

Займенник

§ 47. Загальні відомості про займенник.....	399
§ 48. Особливості вживання займенників.....	407
§ 49. Проніміналізація і депроніміналізація.....	412
§ 50. Відмінювання займенників	414

Дієслово

§ 51. Властивості дієслова в реченні	420
§ 52. Інфінітив.....	421
§ 53. Види дієслова	425
§ 54. Слотвір дієслова.....	443
§ 55. Особи дієслова	449
§ 56. Теперішній час	453
§ 57. Минулий час. Передминулий час.....	465
§ 58. Майбутній час недоконаних дієслів. Форми позачасовости	470
§ 59. Наказовий спосіб.....	473
§ 60. Умовний спосіб	479
§ 61. Дієслівний показник -ся	481

Дієприкметник і дієприслівник

§ 62. Властивості дієприкметника. Дієприкметник у реченні	489
§ 63. Пасивні дієприкметники.....	491
§ 64. Активні дієприкметники.....	496
§ 65. Дієприслівник	500

Прислівник. Вставні слова

§ 66. Значення і вживання прислівника	510
§ 67. Словотвір і наголос прислівника	515
§ 68. Вставні слова.....	529

Прийменник, сполучник, частка

§ 69. Прийменник і сполучник	535
§ 70. Частки	539

Вигук

§ 71. Вигук	544
-------------------	-----

Кінцеві зауваги про словотвір

§ 72. Кінцеві зауваги про словотвір у сучасній українській мові	550
--	-----

Фонема і звук

(Основи фонетики і фонології)

§ 73. Голосні звуки	556
§ 74. Чергування голосних	561
§ 75. Приголосні звуки. Дифтонги	568
§ 76. Чергування приголосних	579
§ 77. Склад	586
§ 78. Характер і вплив українського слівного наголосу	588
§ 79. Міжслівна фонетика (явища sandhi)	590

Додаток

§ 80. Засади українського письма й правопису	593
--	-----

II. ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПISY

Головні правила українського правопису

Передмова	603
I. Українська абетка	604
II. Правопис голосних	605
III. Правопис приголосних	613
IV. Правопис приростків і наростків	619
V. Складні слова. Правопис слів укупі й нарізно	620
VI. Правопис чужих слів	626
VII. Правопис іншослов'янських власних назв	633
VIII. Головні правила пунктуації	635
IX. Правила вживання великої й малої літери	644

Враховувати історичну традицію	647
Про критерії в питаннях українського офіційного правопису	657

ІІІ. ПРИЧИНКИ ПРО НОВІТНЮ УКРАЇНСЬКУ ЛІТЕРАТУРНУ МОВУ

Праця про український наголос	675
Мова української еміграції в Німеччині	679
Пуризм в українській мові	693
Одна чи дві літературні мови	700
Літературна мова	714

ІV. ПОКАЖЧИКИ

Іменний покажчик	725
Предметний покажчик	728
Покажчик слів і зворотів	830